

Három Ivanov három színházból

„... Ugye, milyen egyszerű az ember? Egy csöppet sem komplikált... Hát nem, kedves doktor: mindegyikünkben túl sok a kerék, a csavar, a kallantyú, semhogy első látásra, két-három külső jellemvonás alapján meg tudnánk ítélni egymást. En nem értem magát, maga nem ért engem és saját magunkat sem értjük.” (Ivanov: III/6.)

Alapigazság ez, s mint ilyen, fontos. Annyira, hogy egy pillanatra sem szabad elfelednünk, mikor Csehovhoz közelítünk. Persze, számos példa bizonyítja, hogy mennyire nem szeretjük a komplikált szerkezeteket, a kerekéket, csavarokat, kallantyúkat. Sokkal inkább a biztos patenteket. Csehovnak is megtaláltattak ezek a dramaturgiai patentjei, ennélfogva szelíd mélabú lengte be a színpadokat, elmúlást, nosztalgiát lehelték a fehér törzű nyírek, s a századvégi orosz életet — tűnő szépségeivel, s értékeivel együtt — betemeték a hulló falevelek.

Pedig maga Csehov figyelmeztetett — mondván: nem azért írta darabjait, hogy valakit is megrikasson. Csak Sztanyiszlavszkij tette olyan érzélgőssé azokat.

Nos, hogy nem volt annyira idillikus a Művész Színház és Csehov viszonya, mint ahogyan ezt egy időben szerettük hangoztatni, azt ma már mindenki tudja. De Sztanyiszlavszkij maga sem hitte (még a hatalmas Csehov-sikek ellenére sem), hogy megtalálta a drámák legadekvátabb előadásának módját. „Csehov könyvét nem csukhatjuk még be — figyelmezteti tanítványait —, nem olvastuk el úgy, ahogy megérdemli, nem hatoltunk még le igazán a mélyére... mások majd felnyitják újra és végigolvassák!”

Igazi kíváncsisággal — az újraolvasás igényével — a hetvenes években ütötték fel a drámákat. Az előadások célja — kimondva, vagy kimondatlanul — távolodni Sztanyiszlavszkijtól, közeledni Csehovhoz. Hogy ezek a nagy neki- és elrugaszkodások milyen eredménnyel jártak, ezt itt aligha lehetne taglalni. Annyit azonban megkockázthatunk, hogy a legfrissebb Csehov-interpretációkban, vagyis az Ivanov-előadásokban bizonyos új törekvések mintegy összefoglalást nyertek.

Vagyis Csehov Ivanovja helyett Illés István, Zsámbéki Gábor és Oleg Jefremov megcsinálta a maga Csehovját. Hangsúlyozom: nem elődök és nem kísérletek nélkül.

A Miskolci Nemzeti Színház a Csehov-ciklus negyedik bemutatójaként jutott el az Ivanovhoz. A Moszkvai Művész Színház a Sirály színház történeti jelentőségű sikere óta mindig műsorán tart egy-egy Csehov-dramát, de az Ivanov most került csak színre. Kaposvárott nem előzte meg Csehov-kultusz az Ivanov bemutatását.

Mi lehet az oka annak, hogy Csehov első drámája születése után kilencven (a világszínházi reneszánszát tekintve, mondjuk nyolcvan) esztendővel válik népszerűvé?

Arra könnyebb felelni, miért nem játszották eddig. Meggyökeresedett egy felfogás, mely így summázza a művet: „Az Ivanov — noha ez is kitűnő drámai alkotás — mint típus, még nem sokban különbözik a XIX. század jellegzetes realista színpadi műveitől, közeli rokona az Osztrovszkij-típusú drámáknak, s talán Ibsen sem idegen tőle. De ez nem is „igazi” Csehov-dráma”. (Hegedűs Géza)

Annyiban tényleg nem „igazi”, hogy tökéletességében meg sem közelíti például a Cseresznyés kertet, hogy kitapintható szálaikon kötődik az Osztrovszkij-dramákhoz. De ugyanak-

kor — ha retorikusan, ha terjengősen is — minden benne foglaltatik, ami a későbbi nagy drámákban annyira megragad bennünket.

Csehov egész drámai életművében — már már mámiákusan — mindig ugyanazt mondja: „Nézzetek meg magatokat, nézzétek csak meg, milyen unalmasan és rosszul éltek”. Később mindezt a sodródó, légvárat építő, vagy szalmaszálba kapaszkodó emberek egy-egy gesztusával, pótcselekvéseivel, vagy akár a beszédes csenddel képes elmondani. Ivanov még hosszán, látványosan — ha tesszik, teatrálisán — birkózik önmagával: „Uramisten, hogy megvetem magamat! Hogy gyűlölöm a tulajdon hangomat, a lépteimet, a kezemet, ezt a ruhát, a gondolataimat. Hát nem nevetésges, hát nem fájdalmas ez az egész? Még esztendeje sincs, hogy erős és egészséges voltam, friss, fáradhatatlan, lelkes, dolgoztam ezzel a két kezemmel, úgy tudtam beszélni, hogy még a fajankókat is megrikattam. Sirni tudtam, ha bánatot láttam, háborogni, ha rossz dolgokkal találkoztam... Hittem, olyan nyugodtan néztem a jövőbe, mint édesanyám két szemébe. Most pedig uramisten! kimerültem, téltelen töltöm a napot, az éjszakát. Nem engedelmeskedik se az agyam, se a kezem, se a lábam. A birtok pusztul, az erdő recseg a fejsze alatt... egyre csak a holnaptól rettegek”.

Ebben a monológban nem nehéz fellelni a későbbi Csehov-hősök tragikus, tragikomikus indítékait. Az Ivanov tehát, bár nem igazi Csehov-dráma, a nagy orosz író valamennyi, egész estét betöltő, színpadi művének előképe. A színháznak, illetve a nézőnek ezért (előbbutóbb) feltétlenül meg kell tennie az utat Ivanovtól a Cseresznyés kertig.

Az Ivanov népszerűségének nem lehet más titka, mint, hogy van aktuális vetülete, mához szóló üzenete. Vagyis: olyan egyetemes értékei, melyeket — ez minden remekmű ismerve — nem kezdetet ki az idő. Kik az Ivanovok? A szétforgácsolt életűek, a romok jórók, a hulladéka fulladók; a jobbra, többre született gyenge emberek. „Ő az — mondja Ivanovról Peterdi Nagy László —, a kinek nincs kitarása végigcsinálni az új élet felépítésének nehéz, türelmes munkáját.” Mindentől és mindenkitől elidegenedik.

Egyszóval: Ivanov a rossz közérzetű ember. Hogyan is érezhetné jól magát ebben a vodka- és heringszagú világban, ahol önpusztító evés és ivás közben eltorzulnak a lelkek. Ahol szárnyszegett madárként verdes a porban a szerelem, ahol bukdácsoló szonátadallamok adnak nyugtalanító életjelt egy beteg asszonyról. Az ostoba tréfák, a kapzsiság, a zászlót lobogtató becsületesség, a részeg humánus, a könnyes nosztalgia atmoszférájában tényleg nehéz élni.

Ennek az atmoszférának a megteremtése volt mind a moszkvai, mind a kaposvári, mind a miskolci rendezőnek legfőbb ambíciója. Gondolom, ezért is óvakodtak a reális környezettől; a naturalista színpad eszköztáráról. Soha nem szalonról, kertről, vagy udvarhárról van szó. A tér tulajdonképpen a lélek színpada, ahol nincsenek korlátok, s így mindenféle időjáték is elképzelhető. Illés István (díszlettervezője Vayer Tamás) a szó szoros értelmében föllebbenti a leplet erről a világról, Jefremov (díszlettervezője D. L. Borovszkij) megengedi, hogy átlássunk a negyedik falon, amely mögött persze nem konkrét helyszín van, Zsámbéki színpadát (Pauer Gyula díszlete) fakéregdarabok borítják. „A darab sze-

replői — állapítja meg kritikájában Eörsi István — a szoba és a természet egységében élnék, a felbomlás kívül-belül egyformán megtámadta őket.”

Jefremov már az első pillanatban minden-kivel megismertet bennünket, akikkel a darab szerint csak Zinaida Szavisna szalonjában kell találkozunk. Ebből persze nem az következik, hogy a Lebegyev-házra nyitunk ajtót. Legfeljebb arra is, de az expresszionista elveket követő rendező számára nem a ház, a szalon a fontos, hanem a közeg, amelyben ez a társaság „tenyészik”. Kétségtelenül jobb táptalaj ez, mint a valódi szalon, ahol a figurák elrajzoltságának is megvannak a határai. Itt akár irracionális-szurrealista fogantatású alakok is mozoghatnak. Afféle Párkák például, akik rezzenéstelenül tartják kezükben az emberi rors fonalát. A két sötét öreg hölgy feszített jelenléte baljós jel, már az első pillanatban. A baljós jeleket egyébként igen fontosnak tartja Jefremov. A gyilkos pisztoly a moszkvai előadásban az egész harmadik felvonás folyamán játszik. A becsipett Sabelszkij folytonosan a fegyverrel hadonászik, míg nem a betoppanó Ivanov ki nem ragadja kezéből. Ivanov feldúlt állapotban van, a pisztoly fémtestével hűsíti felhevült homlokát. Ebben a képből mintegy eljegyz magát a pisztollyal — a halállal. A játék magyarázó, sőt melodramatikus. Zsámbéki megoldása sokkal többet mondó. Az ivócímborák az uborkásüvegbe ejtik a pisztolyt, innen kerül Ivanov kezébe, aki tisztogatni kezdi. Ez is eljegyzés, csakhogy korántsem patetikus, groteszk, mint Ivanov és a halál viszonya. Ebben az abszurditást közelítő groteskségben a kaposváriak mennek a legtovább — s néhány biztató előjel ellenére —, a moszkvaiak mérészkednek a legkevésbé messzire. Míg Illés és Zsámbéki — mutatis mutandis — Ivanov környezetéből megteremt a maga panoptikumát, addig Jefremov „lelkének színpadán” a pszichofizikai cselekvés receptje szerint formálódnak a jellemeik. Sokszor annyira részletezően, hogy már-már zavar bennünket. Ez persze nem homályosítja el azokat a nagyszerű pillanatokat, amelyekben Szmoktunovszkij éli Ivanov sorsát. Jefremov alaposan ismeri színészeit; úgy döntött, hogy ilyen formátumú művészek, mint Szmoktunovszkij, felesleges a sok szöveg. A korábban idézett Ivanov-monológ szinte teljesen elmarad. A színész egyszerűen úgy van jelen, hogy megérezzük: örvény szélén áll.

A két fiatal magyar rendező méltón Csehovhoz — az igazi humanisták kegyetlenségével! — teremtett világot, Ebben a világban kiki építgeti a maga omladékonny kártyavarárt, spórol a gyertyával, ráfonódik a másik életére fojtogatón, kéjt kér pénzért, vagy alkohol-

A NŐ

HINCZ GYULA RAJZA

ban oldja fel egyéniségét. Arcok nincsenek, csak torz maszkok, karikatúrák.

Olyannak látjuk őket, mint Ivanov látja. Ez a kulcsa a jó előadásnak. Ha nem így van, ha urak és hölgyek népesítik be a teret, akkor túlzásnak hisszük Ivanov rossz közérzetét. Egy érzékeny, fogékony és tehetséges ember szemüvegén át kell megmutatni ezt a világot. Akkor látjuk, érezzük a mosolyok, a bársonyok, az ideák mögött a rothadást.

És mégsem mentjük fel Ivanovot, hiszen nemcsak a fegyvert választhatná. A tette képtelen tehetség mit sem ér. Illés előttünk nyújtóztatja el a padlón Ivanovot. Jefremovnál — kicsit teátrálisan — takarásba kerül az öngyilkos. Zsámbékinál a fakéreg-, forgács-halomba fúrja magát; leválik (nem poétikusan, hanem riasztó módon pusztulva) az élet fájának törzséről. Leszárad, mert már korábban elapadtak éltető nedvei.

*

Az előadások címszereplői: Bács Ferenc (Miskolci Nemzeti Színház,) Rajhona Ádám (kaposvári Csiky Gergely Színház), I. M. Szmoktunovszkij (Moszkvai Akadémiai Művész Színház).